

Rizvan HÜSEJNOV,
Ředitel Centra pro dějiny Kavkazu

KŘESŤANSKÉ DĚDICTVÍ KARABACHU JAKO „JABLKA SVÁRU“: POHLED NA HISTORII PROBLÉMU

Poté, co Ázerbájdžán na podzim roku 2020 po 44denní válce osvobodil svá území od arménské okupace, začalo v historii Jižního Kavkazu nové období. Existuje reálná šance na vyřešení arménsko-ázerbájdžánského konfliktu, jenž se už přes sto let znovu a znovu rozhořívá. Na osvobozených územích zůstaly

tisíce zničených měst a vesnic, hřbitovů, mešit, kostelů a dalších historických architektonických památek. Nyní je v plném proudu obnova celého dědictví, především náboženských a historických památek.

Na tomto pozadí některé zahraniční zdroje vyjadřují znepokojení nad budoucím osudem křesťanských

Nejběžnější ornament na albánských památkách

lidu, který si zachoval albánskou víru a část své dějinné paměti dodnes. V Ázerbájdžánu probíhá proces obrození albánské autokefální apoštolské církve na základě ázerbájdžánských albánsko-udinských křesťanských komunit. Prvním krokem byla v roce 2003 registrace Albánsko-udinské křesťanské komunity Ázerbájdžánské republiky, poté byla v roce 2010 zaregistrována Udinská křesťanská komunita města Oğuz. (1) Tato společenství sdružují tisíce křesťanů a spravují několik církví. Po osvobození okupovaných území budou křesťanské albánské kostely obnoveny a některé z nich převedeny pod křesťanské komunity Ázerbájdžánu.

V této souvislosti je třeba podat stručný popis historie Kavkazské Albánie, albánské autokefální církve a následné armenizace tohoto bohatého dědictví. Starověká Kavkazská Albánie (vlastní název – Aran) existovala ve formě státních útvarů (4. století př. n. l. – 8. století n. l.) více než 1000 let a poté dalších ještě asi 1000 let ve formě malých polonezávislých útvarů až do 18. století. Starověký albánský stát se od starověku do raného středověku nacházel přibližně ve stejných hranicích: od řeky Araks na jihu až po výběžky Velkého Kavkazu na severu hrál důležitou roli v dějinách kavkazských národů. V některých obdobích procházely hranice Albánie podél řeky Kura nebo byly rozděleny mezi několik státních útvarů. Ve středověku zde vládli Aranšáhové, aranští Atabekové a další.

Obyvatelé Ázerbájdžánu jsou jedněmi z hlavních dědiců historického a kulturního dědictví starověké Albánie, jejíž území se prakticky shoduje se současnými hranicemi Ázerbájdžánské republiky. Nyní je v historiografii rozšířena podoba názvu „Albánie“, převzatá ze starověkých řeckých zdrojů (řeč. Αλβανία) (2), přičemž původní název je „Aran“ (ar-Ran, Ran).

památek Karabachu a mylně je všechny klasifikují jako arménské duchovní a architektonické dědictví. Ázerbájdžán docela rozumně připomíná, že drtivá většina těchto náboženských míst patří ke křesťanskému dědictví starověké albánské autokefální církve, k období starověkého státu Kavkazská Albánie, a zejména k udinskému

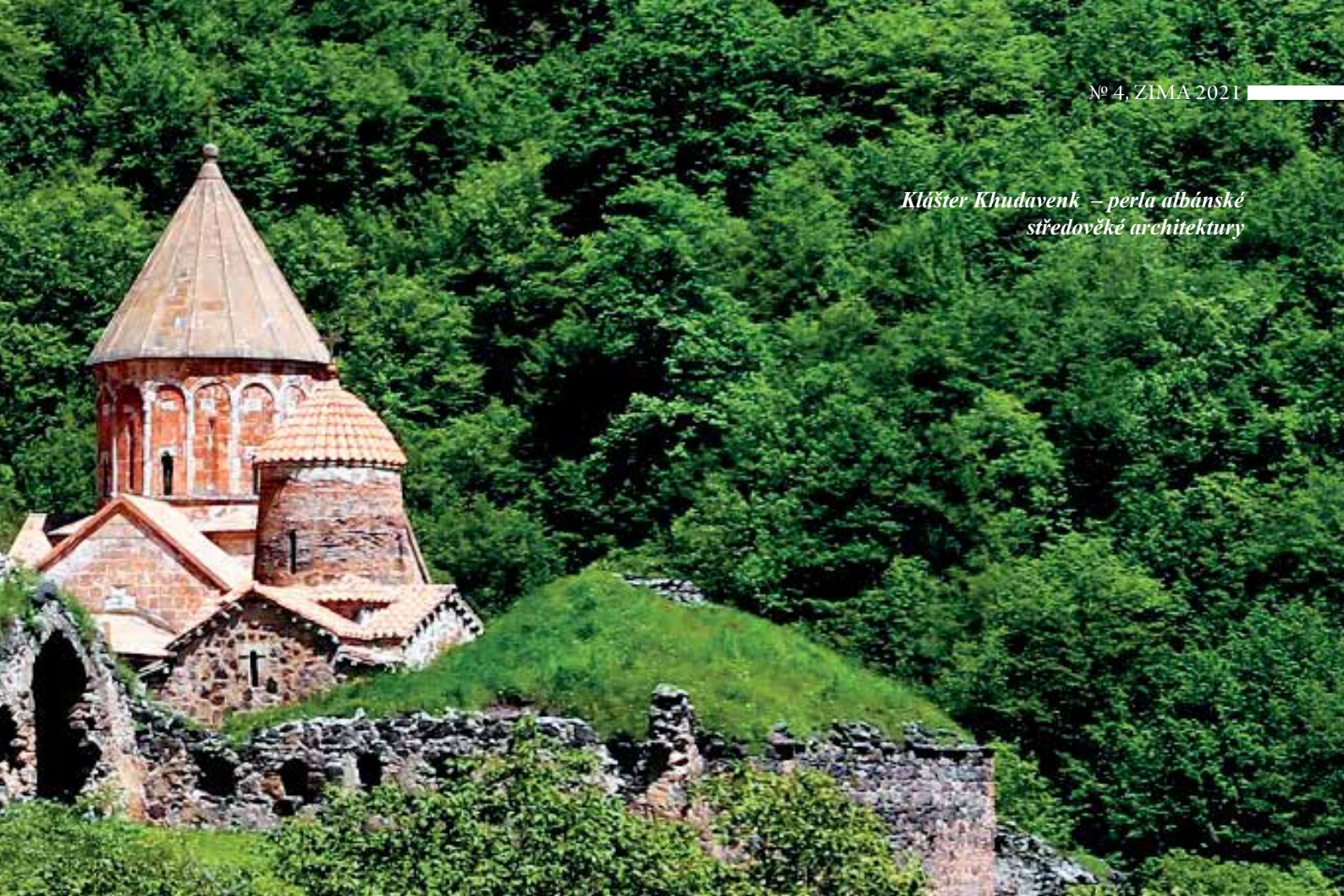
První informace o populaci Kavkazské Albánie jsou uvedeny v díle starověkého autora Arriána „Tažení Alexandra Velikého“, kde se píše o účasti Albánců v achaimenovské armádě proti jednotkám Alexandra Velikého v bitvě u Gaugamél roku 331 př. n. l. V důsledku toho byli už ve 4. století př. n. l. Albánci (Aghvané) známí svými vojenskými činy. Podle Strabóna byl albánský národ tvořen 26 kmeny, z nichž každý měl kdysi svůj vlastní jazyk a vlastního krále, později byli sjednoceni pod vládou jednoho krále (3).

Při zakládání a šíření křesťanství v regionu hrál důležitou roli albánský písemný systém, s jehož pomocí byla od poloviny 4. století přeložena Bible a další teologická literatura ze syrského a řeckého jazyka. Důkazem je albánský palimpsest (M / 8t-13, M / 5š-50) objevený roku 1996 korespondentem Akademie věd Gruzie Z. N. Aleksidzem v Klášteře svaté Kateřiny na hoře Sinaj. Jak poznamenal Z. Aleksidze, sinajský objev úplného lekcionáře v albánském písmu a jazyce je přímým důkazem přítomnosti rozvinutého křesťanského písma v Albánii. Akademik Z. Aleksidze píše, že informace o existenci překladů Knih proroků, evangelií a Skutků apoštolů do albánštiny, obsažené pramenech, byly plně stvrzeny nálezem na Sinaji. Pouze ti lidé, kteří mají plné znění Bible ve svém jazyce, mohou mít lekcionář. „Za pozornost stojí také to, že některá čtení nalezená v albánském

lekcionáři se nenacházejí v nejstarších arménských ani gruzínských lekcionářích. Tato okolnost naznačuje, že albánský lekcionář není překladem z žádného z těchto jazyků, ale byl sestaven samostatně na základě aktuálně ztraceného řeckého lekcionáře,“ uvádí Z. Aleksidze. (4) Je třeba poznamenat, že ještě v 6. století arménský katolikos Babgen (Babgen I Votmseci) napsal o křesťanství kavkazských zemí: „Máme takovou víru, jak jsme vám psali dříve, po dohodě s Gruzinci a Albánci, každý ve svém jazyce.“ (5)

V 8.–12. století začaly albánské státní útvary a církve slábnout. Významnou roli v tom sehrála arabská invaze a skutečnost, že se arabští vládci snažili podřídit albánskou církev arménské církvi, která se v té době stala středem zájmů chalífátu v Malé Asii a na Kavkazu. Připomeňme si, že o klášteře Gandzasar se poprvé zmínil v polovině 10. století arménský katolikos Ananiy Mokatci v církevním poselství „O nesnázích v domě Aghvanka“, kde je vládce Gandzasaru uveden také mezi nezávislými albánskými hodnostáři arménské církve. (6) Existence patriarchátu v Gandzasaru je zmíněna v komentářích k překladu „Knihy příběhů“ od autora 17. století Arakela Davridžeci: „Patriarchální trůny existovaly také v Jeruzalémě, Sis, Achtamaru a Gandzasaru (ten byl zničen na počátku 19. století)“. (7)

*Klášter Khudavenk – perla albánské
středověké architektury*

Následující období 12.–13. století bylo poznamenáno úpadkem arabského chalífátu, ve kterém začala moc přecházet na turkické kmeny. Šíření turkické nadvlády v Malé Asii a na Kavkazu umožnilo posílení křesťanských komunit a vládců, protože turkickí vládcí byli loajální k nemuslimům a často byli sami křesťany. Bylo to období pozoruhodného rozkvětu albánského Chačenského knížectví a patriarchátu s centrem v Gandzasaru, kde bylo sídlo albánských katolikosů, a vznikla spousta náboženských staveb, což svědčí o rychlém vzestupu architektury.

Centry náboženských staveb se staly klášterní komplexy, z nichž mnohé byly vystavěny jako rodové hrobky velkých feudálních rodin. Dochované kupolovité chrámy, jejichž převážná část byla postavena ve 13. století, jsou součástí klášterního komplexu Gandzasar. Majestátní vzhled chrámu v Gandzasaru odráží bohatství a sílu Chačenského knížectví a naděje albánského křesťanského obyvatelstva na sjednocení rozptýlených knížectví a obnovení albánského státu. (8) Povšimněme si, že chačenský vládce si říkal Atabek, což naznačuje turkickou stopu a vliv na toto polonezávislé knížectví.

Od roku 1240 vzrostla role gandzasarských biskupů z rodu Hasan Džalala. Na konci 14. – počátku 15. století se stal gandzasarský klášter sídlem albánských katolikosů.

Od té doby se albánský katolikosát nazývá Gandzasar. Roku 1634 byl gandzasarský patriarchát nucen uznat primát ečmiadzinského katolikosátu, ale ve věcech vysvěcování albánských katolikosů nadále obcházel arménské primáty. Klášterní komplex Gandzasar stejně jako mnoho dalších komplexů nacházejících se na ázerbájdžánském území Karabachu prošel bohužel mnoha změnami, restrukturalizací, „restaurováním“ za účelem armenizace tohoto albánského duchovního a kulturně-historického dědictví. Původní stav a význam Gandzasaru můžeme posuzovat podle starověkých rukopisů, ale i starších studií a knih. Rozsáhlý faktický materiál lze získat z vědeckého výzkumu akademika I. Orbeliho (1887–1961) a z děl biskupa Makara Barchudaryance (1834–1906), kde je popsán stav kostelů, nápisů a náhrobních epigrafů před dokončením armenizace, která začala v první polovině 19. století a pokračuje dodnes.

Ve „**Vybraných spisech**“ (Jerevan, 1963) **I. A. Orbeliho** jsou obsaženy zajímavé fragmenty z historie Kavkazské Albánie a Albánců. Vědec píše, **že Arméni dobyli Albánii, zejména současný Náhorní Karabach, Chačen. Když mluví o „severní Arménii“, Orbeli vysvětluje, že tento termín se vztahuje na země Albánie**, a píše: „Pro popis každodenního života feudální šlechty na Kavkazu této éry (12.–13. století – R. H.)

Klášterní komplex Gandzasar – největší památka křesťanské Albánie

jsou zvláště cenné obrazy válečníků ozbrojených mečem, lukem, toulcem, halapartnou a kopím, s vlajkou vlající na pozadí, válečníků, které studujeme na hrncích a reliéfech a jejichž nejbližší korelát, avšak v technicky mnohem méně dokonale provedený, nacházíme na výzdobě neopracovaných křížových kamenů **v severní Arménii**, nebo spíše v jižních oblastech Albánie napadených **arménskými feudály, jako je současný Náhorní Karabach, a zejména oblast okolo Gandzasaru...**" (9) I. Orbeli opakovaně zdůrazňuje, že v Gandzasaru jsou na nápisích na náhrobcích uvedena jména **albánských** patriarchů, knížat a slavných lidí.

I. Orbeli věnuje ve svých spisech velkou pozornost osobnosti a vládě chačenského knížete Gasana (Hasan) Džalala. Ve 12.–13. století vzniklo v Karabachu, v albánské oblasti Arcach, Chačenské knížectví, které bylo podle I. A. Orbeliho **„součástí starověké Albánie“**. Centrum Chačenského knížectví se usídlilo v pánvi řeky Chačenčaj a částečně Terterčaj. Vládcem Chačenského knížectví se stal Hasan Džalal (1215–1261), který byl potomkem albánských Mihranidů. Hasan Džalal byl nejvyšším knížetem Chačenu a Arcachu (částečně). V arménských, gruzínských a perských synchronních pramenech stejně jako na epigrafech je Hasan Džalal opatřen vznešenými tituly „kníže knížat“, „král Albánie“, „velký držitel hranic Albánie“. Sám sebe označoval Hasan Džalal jako car, autokrat. Období jeho vlády je po-

važováno za období hospodářské, politické a kulturní obnovy Albánie.

Starověký klášter Gandzasar existoval dlouho před Hasanem Džalalem a byl rodovou hrobkou chačenských vládců – Džalalidů. Je zde pohřben sám Hasan Džalal. Od roku 1216 až do roku 1238 zde nechal Hasan Džalal na popud albánského patriarchy Nersese vybudovat chrám, který nazval „albánským chrámem“. Téměř všichni pozdější albánští katolikosové jsou pohřbeni v Gandzasaru, o čemž svědčí epigrafy na náhrobcích datované až do roku 1828.

Podle I. Orbeliho a dalších badatelů měl Hasan Džalal Davla bratry, Zakarii Nasra Davlu a Ivane Atabeka. (10) **Jak vidíme, jejich jména a označení ázerbájdžánského rodu Atabeků dávají jasně najevo, že tento knížecí rod nemá s Armény nic společného.** Pozoruhodné je, že **slavný francouzský orientalista 19. století Saint-Martin, který se zabýval dějinami Kavkazu, napsal, že bratři a družina Hasana Džalala patřili k rodině Ildegizidů – Atabeků z Ázerbájdžánu.** (11) **Na epigrafech v Gandzasaru byl titul Hasana Džalala za jeho vlády zaznamenáván jako „Atabek Chačen“.**

Ve statí I. Orbeliho „Hasan Džalal, kníže chačenský“ je uvedeno, že chrám v Gandzasaru (postavený v letech 1216–1238) byl vysvěcen roku 1240 za přítomnosti albánského katolikose Nersesa. (12) Zajímavý je přípis

*Fragment výzdoby
Gandzasarského kláštera*

Hasana Džalala v Evangelii, které daroval albánskému patriarchovi v Gandzasaru. Podle I. Orbeliho je toto Evangelium nyní uloženo v knihovně v Ečmiadzinu. V tomto přípisu Hasan Džalal podává zprávu o své cestě do Mongolska k Sartakovi, synovi Bátú-chána: „Já (Hasan Džalal Davla) ... jsem jel ke králi střelců na Východě ... tedy v létě roku 1261 (jsem přinesl) toto svaté Evangelium, vyzdobené na památku bohamilující paní (Mamkan) k našemu zářícímu svatému trůnu (kláštera) Albánie, duchovnímu otci Nersesovi ...“ (13)

Manželka Hasana Džalala, Mamkan, nechala před vstupem do gandzasarského chrámu vystavět velkolepý gavit, který byl slavnostně vysvěcen roku 689 (1240 n. l.) patriarchou Ter-Nersesem, albánským katolikosem. Dochoval se epigraf, který zní: „Tento kostel byl vysvěcen v roce 689 (1240) v patriarchátu Ter-Nersese, albánského katolikose.“

Zde je několik nápisů na náhrobcích: „Toto je hrobka Řehoře, albánského katolikose z roku 1102 (1653)“; „Toto je hrobka Eremina, z albánského katolikose z rodu Džalala Doly v 1149 (1700)“; „Toto je hrobka Esaiya, albánského katolikose ... 1177 (1728)“.

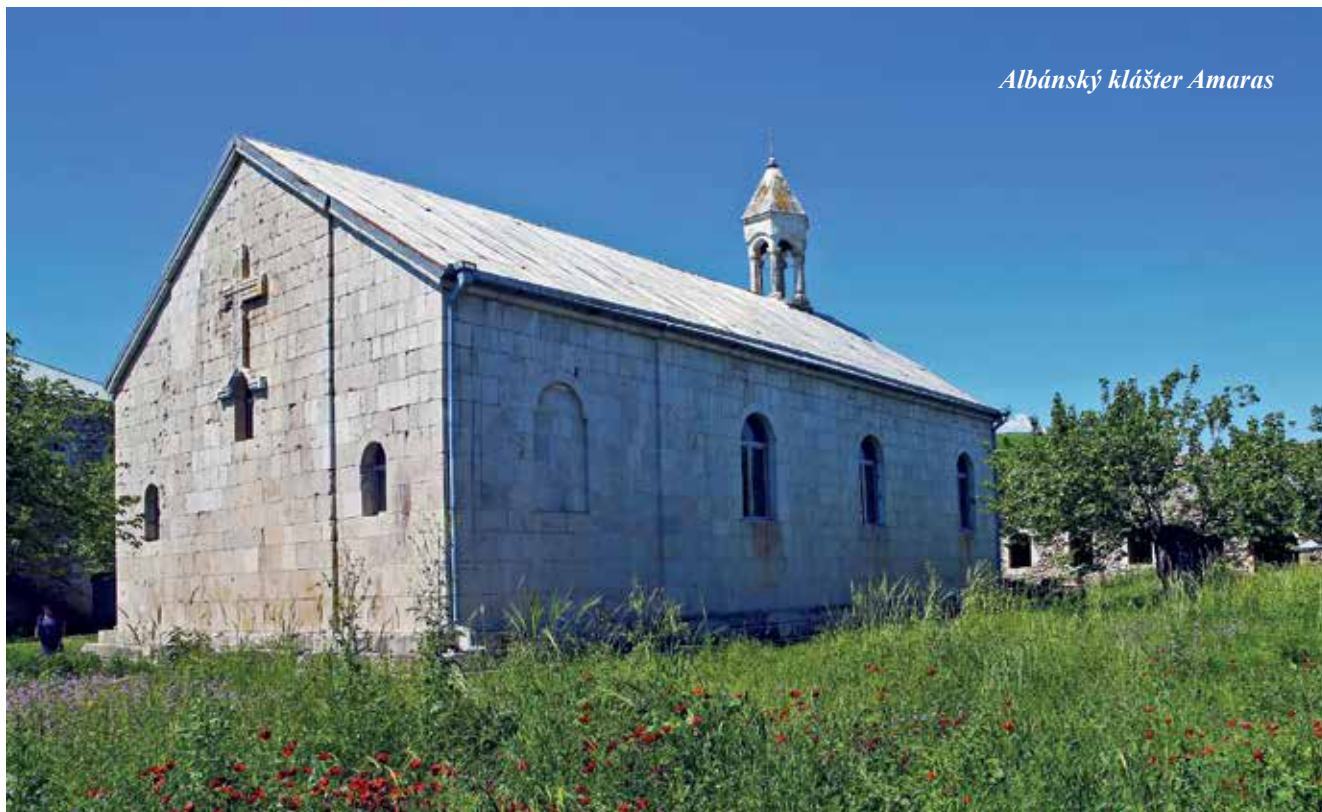
Ještě na konci 17. století označovalo místní obyvatelstvo Gandzasar jako albánský. Kněz Apav z vesnice Talyš, který obnovil střechy kláštera, tam zanechal nápis: „... s našimi spravedlivými prostředky postavili střechy a

zničené zdi kostela na svatém trůnu albánského Gandzasaru“. (14)

V 17.–18. století začal gandzasarský patriarchát postupně ztrácet na významu. Po ztrátě politické sekulární moci však zástupci rodu Hasan Džalala zůstali duchovními vládci. Zůstali patriarchy – katolikosy – albánské nezávislé církve až do začátku 19. století, kdy došlo k připojení severního Ázerbájdžánu k Ruské říši. Nejprve byla roku 1815 královským dekretem zrušena hodnost albánského patriarchy – katolikose. Od té doby byl představeným albánské církve metropolita. Poté podepsal císař Mikuláš I. 11. března 1836 zvláštní „nařízení“ sestávající z 10 kapitol a 111 článků, které

Albánský klášter Amaras

regulovalo postavení arménské církve. (15) Podle tohoto dokumentu (16) byl především carským reskriptem zrušen albánský katolikosát (gandzasarský patriarchát) (17) a na jeho místě byly založeny dvě diecéze (Arcach-Šuša a Šemacha) pod jurisdikcí arménského katolikosátu (ečmiadzinský patriarchát) a vikariát Gandža přešel pod Tbiliskou konzistoř arménské církve. V letech 1909–1910 dal ruský Svätý synod svolení Ečmiadzinské synodě a Erivanské arménsko-gregoriánské konzistoři zničit staré archivní soubory podřízených diecézí. Podle všeho byly mezi těmito archivy zničeny archivy albánské církve, které do té doby přežily.

Biskup Makar Barchudaryanc psal o žalostném stavu gandzasarského kláštera na konci 19. století, kdy již spadal pod jurisdikci arménské církve: „... úžasný klášter je morálně i materiálně zničen; kameny jeden po druhém vypadávají a rozbíjejí se, ... vzácné rukopisy jsou drancovány ve velkém, zbývající rukopisy se staly, jak jsme viděli, obětí vlhka a nedbalosti, už měsíce nikdo v klášteře neslouží, protože nejsou žádní gramotní lidé, žádné školy, žádní mniši ani obyčejní čtenáři.“ (18) Z informací poskytnutých rovněž M. Barchudaryancem vyplývá, že ještě v roce 1828 měla jenom v hornaté části Karabachu albánská církev 9 biskupství a celá instituce byla „v rozkvětu“ a „kláštery byly obývány“... Teprve po zrušení albánského katolikosátu začaly kláštery postupně chá-

trat, postrádaly klášterní obyvatelstvo a ponechány bez dozoru začaly do velké míry podléhat rozkladu. (19)

Vyhláška ruského císaře Mikuláše I. z roku 1836 o zrušení albánské autokefální církve a převodu jejího majetku, knih a kostelů pod jurisdikci arménské církve měla pro albánskou kulturu a její lid tragické důsledky. Se ztrátou nezávislosti církve a pokračujícím arménským masovým osídlováním Karabachu (na území bývalé Kavkazské Albánie) začal proces gregorianizace (armenizace) místního křesťanského obyvatelstva (potomků kavkazských Albánců), Albánci začali být považováni za Armény. Později tuto skutečnost uznali i arménští vědci. V knize historika B. Iškanjana, vydané v roce 1916 v Petrohradě, se uvádí, že „Armény žijící v Náhorním Karabachu jsou částečně původní obyvatelé, potomci starověkých Albánců, a částečně uprchlíci z Turecka a Íránu, pro něž se ázerbájdžánská země stala útočištěm před pronásledováním a perzekucí.“ (20)

Všimněme si, že armenizace, která začala dlouho před příchodem Ruska do regionu, postihla knížecí rodinu Hasana Džalala, které se začalo říkat Džalaljanové. Albánský katolikos Yesai Hasan Džalaljan, který v letech 1702–1728 obsadil patriarchální trůn, ve svém slavném díle „Stručná historie albánské země“ (21) popisuje kořeny a původ Albánců, všímá si neustálých pokusů Arménů přivlastnit si albánskou kulturu a víru poté, co získali

Část vnitřního dvora albánského kláštera Amaras

podporu suverénních zemí. Podle této knihy albánští katolikosové s lítostí zaznamenali, že se to Arménům čas od času daří, a že on byl pravděpodobně posledním z potomků Albánců, kteří „vládli nad svou zemí“.

Po celé 18. století probíhaly boje mezi arménskou církví Ečmiadzin a albánskou církví Gandzasar o prvenství, které Gandzasar prohrál. Po příchodu carského Ruska na Kavkaz na počátku 19. století ztratila albánská církev svůj status a ruské autority se spoléhaly na Ečmiadzin. Arménský spisovatel 19. století Raffi (Hakop Melik-Hakopyan) ve svém díle „Melikstva z Chamsy“ napsal o Gandzasaru: „Je známo, že katolikosát Aghvank existoval patnáct století, od dob Grigorise (vnuka Svatého Řehoře Osvětitelce – R. H.) do roku 1828. Různé kláštery v zemi Aghvank sloužily jako sídlo katolikosů, v nedávné době také klášter Gandzasar v provincii Chačen v Karabachu.“ (22) „Nemělo by se zapomínat, že diecézi katolikosátu Aghvank nebyl jen Karabach, ale také Gandzak, Šamacha, Nucha, Derbent a další provincie“. (23) Raffi napsal o karabašských křesťanech: **Tito lidé jsou zvyklí žít nezávisle na Ečmiadzinu, mít svou vlastní duchovní vládu, tak, jak to katolikosové z Aghvanky měli po staletí**.“ (24)

V ruských dokumentech (25) nelézáme **dopis od posledního albánského patriarchy, Izraele, který rozzlobeně poukazuje na skutečnost postupného rušení albánské církve a jejího podřízení katolikosovi Araratu (Ečmiadzin)**, který neměl s Albánci nic společného. Albánský patriarchát se nacházel v Karabachu v klášteře Amaras (oblast Chočavend v Ázerbájdžanu). Patriarcha poznamenává, že vírou jsou to Arméni (monofyzitisté–gregoriáni) a nikdy nebyli podřízeni ani nepatřili k araratskému (Ečmiadzin) patriarchátu.

„Dopis aghvanského patriarchy Izraele k gr. Gudovičovi ze dne 19. srpna 1806. Asi 1400 let starý, když byl Grigory, vnuk svatého Řehoře Arménského zasvěcen arménskému klášteru, který se nachází v Karabachu, natriafomu a všem žijícím Arménům v Karabachu, Elisavetopolu, Šeki a Širvanu, tedy v oblasti Aghvan šel k němu v eparchii, – ve svém zvláštním úplném řádu, který je pro tento klášter správný a trvá dodnes, a bývalí araratští patriarchové s tím neměli nic společného a nikdy se toho nedotkli, ale vždy záviseli na úplném řádu jednoho amarského patriarchy ...“ (26)

Navzdory žádostem albánského patriarchy však autokracie znovu podřídila albánské církve Ečmiadzinu.

Ruské autority ignorovaly skutečnost, že farníci arménské a albánské církve byli zcela odlišní. Poté se rozpoutaly nepokoje vedené albánským patriarchou Izraelem. (27) V důsledku toho autokracie potlačila vzpouru, albánské kostely a obec věřících byly podřízeny ečmiadzinskému katolikosátu a **albánský patriarcha Izrael byl vyloučen. Brzy nato zemřel, po čemž církev Ečmiadzin požádala autokracii, aby jí podřídila církve a obce věřících v Karabachu a Gandže.** (28) **Žádosti bylo vyhověno – rukama autokracie byla arménská církev zcela očištěna a dědictví, chrámy, kultura a národy Kavkazské Albánie tak byly zničeny.**

To vše se stalo na pozadí masového osidlování v 19. až 20. století Armény z Turecka, Íránu a Blízkého východu na Jižní Kavkaz – především do Karabachu, Zangezuru a Erivanu. Podle svědectví ruského učenice N. Šavrova, který se přímo podílel na kolonizaci Kavkazu, na začátku 20. století „**z 1 miliónu 300 tisíc arménských duší žijících v Zakavkazsku více než 1 milion nepatří k místním, ale byli sem přesídlení námi**“. Mezi oblastmi, do kterých byli arménští osadníci přesídlení, uvádí historik „horskou část provincie Elizavetpol“, tedy dnešní Náhorní Karabach. Šavrov současně zdůrazňuje, že „**cizí Arméni, kteří sami neměli žádnou půdu, hojně využívali křivé přísahy k tomu, aby se zmocnili státních pozemků**.“ (29) Je třeba poznamenat, že k masovému osidlování Armény docházelo na Jižním Kavkazu jak v období SSSR, tak i po jeho rozpadu. To bylo doprová-

zeno systematickým vyhošťováním a vystěhováváním ázerbájdžánského obyvatelstva v letech 1918–1920, 1947–1953 a 1988–1993. Jen během karabašského konfliktu byl z Arménie a Karabachu vyhnán asi jeden milión Ázerbájdžánců.

To už je nicméně téma pro další studii, v tomto článku jsme se mohli jen stručně dotknout příčin konfliktu mezi arménským a ázerbájdžánským národem ohledně historického, duchovního a architektonického dědictví. Naším cílem je potlačit jakékoli pokusy o svár a konflikt mezi těmito dvěma národy, a proto je potřeba vědět, jaké historické události a politické předpoklady ke konfliktu vedly, abychom jej v budoucnu neopakovali. 🌟

Literatura

1. «Удин - Аркадий Владимирович из Кировобад - вымысел армянского агитпропа», 25 мая 2012 года - https://www.turantoday.com/2012/05/blog-post_25.html
2. арм. Աղդաշեղ, Алуанк; груз. ზაზი, Рани; парф. Ardan; сирийск. Аран; арабо-персид. Ар-Ран, Арран
3. Страбон. География: в 17-ти кн. (перевод Г.А.Стратановского). Л., М., 1964. кн. XI, гл.4.
4. Алексидзе З.Н. Предварительное сообщение об идентификации и дешифровки албанского текста, обнаруженного на Синайской горе // The history of Caucasus. The scientific-public Almanac. Issue No1, Baku, 21-24 of may 2001.

Глинёные свѣчны с албанскѣми нѣписы. Нѣроднѣ музеум дѣжин Азербѣджѣану

5. Православная энциклопедия. М., 2000. Т. I, с. 458.
6. Архимандрит Хачатур Дадян. Записки об «Истории Страны Агванк» Св. Эчмиадзина. Эчмиадзин, Арарат, 1896.
7. Аракел Даврижеци. Книга историй. (пер. Л. А. Ханларян). М. 1973, Глава 24
8. Мамедова Г.Г. Культурное зодчество Кавказской Албании (IV-XIV вв.). Баку: Элм, 1997, с. 97-99
9. Орбели И.А. Избранные труды, Ереван, 1963 г., статья «Албанские рельефы и бронзовые котлы», с. 358
10. Нефритовая кинжальная рукоять хранится в Кавказском Музее, (И.А.Орбели. Избранные труды, с. 149 // «Известиях Императорской Академии наук», 1909, VI серия, том III, №61, стр. 377-389
11. Saint-Martin M. «Mémoires historiques et géographique sur l'Arménie», Vol. II, Paris, 1819, p. 81
12. И.А.Орбели «Избранные труды», Ереван, 1963 г, стр. 150
13. Там же, с. 155
14. Рашид Геюшев. Гандзасар, памятник Кавказской Албании. Баку, Элм, 1986 г.
15. Православная энциклопедия. Т. 3. М., 2001. с. 349
16. Православная энциклопедия. Т. 3. М., 2001. с. 338-339
17. ЦГИА, справка 1907 г., фонд 821, опись 139 (173) единица хранения 96
18. Бархударянц М. Арцах – НАИИАНА инв. №1622, ч. I, с. 160
19. Там же, с. 5
20. Ишханян Б. Народности Кавказа. Петроград, 1916
21. Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.) (перевод Т. И. Тер-Григоряна). Баку: Элм. 1989
22. Раффи. Меликства Хамсы. Перевод с армянского Л.М.Казаряна. Ереван, «Наири», 1991, с. 38
23. Указ. соч., с. 50
24. Указ. соч., с. 74-75
25. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), под редакцией А.П.Берже. Том III. Тип. Главного управления наместника Кавказского. Тифлис, 1869, с. 79-81
26. АКАК, с. 79
27. Предписание гр. Гудовича ген.-м. Небольсину, отъ 11-го ноября 1807 года, № 603. АКАК, том II, 151, с. 80
28. Записка Армянского архіепископа Іоаннеса, поданная гр. Гудовичу. АКАК, том III, 152, с. 81
29. Издание русского собрания. Шавров Н.Н. «Новая угроза русскому делу в Закавказье», СПб., 1911, стр. 59-61